

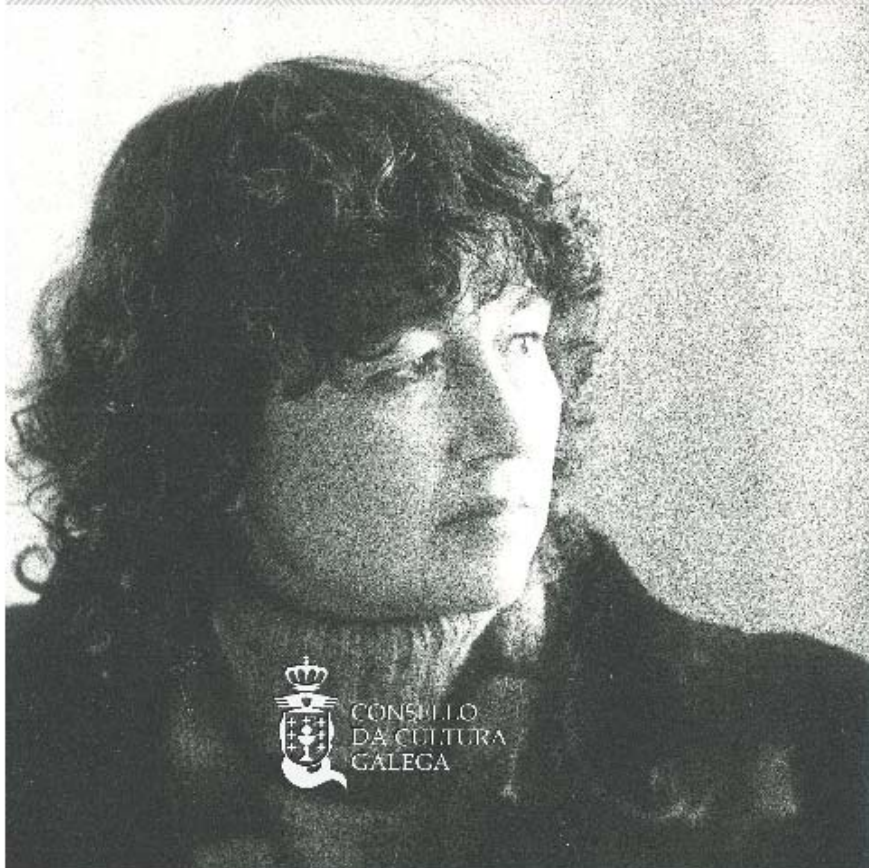
María Novas

Mulleres, arquitectura e feminismos.
Un camiño cara a igualdade

XORNADA

Pascuala Campos de Michelena, as arquitecturas da vida

Consello da Cultura Galega
Santiago de Compostela
Xoves, 26 de outubro de 2017

Mulleres, Arquitectura e Feminismos

Un camiño cara a igualdade

María Novas

marnovfer@alum.us.es

Cal vén sendo a situación das mulleres na arquitectura? Tivo a evolución do movemento feminista un impacto no desenvolvemento da disciplina? Xogan as mulleres un papel central na ideación e construción da teoría da arquitectura? Existiron mulleres exercendo a arquitectura con anterioridade a Idade Contemporánea? Por que non as coñecemos?

A través dun percorrido cronolóxico polas diferentes etapas da arquitectura occidental intentaremos dar resposta a estas preguntas, poñendo en cuestión as narrativas tradicionalmente establecidas que non deixan de ser acordos xeneralizados, construídos socialmente, que tratan de organizar o mundo dunha maneira determinada.

Introdución

Para comezar a falar sobre mulleres, arquitectura e feminismos, partimos dunha idea principal: a forte influencia e impacto do feminismo teórico ou filosófico ao longo da historia; os conceptos, métodos e estruturas que nos serven para comprender a situación da muller no seu contexto social, coñecer a natureza da desigualdade e promover a igualdade efectiva entre todas as persoas.

“Todos deberíamos ser Feministas” é un libro da escritora nixeriana Chimamanda Ngozi Adichie (1977) publicado en 2014. Trátase dunha conferencia ditada que a autora realizou na TEDxEuston en 2012 e cuxo vídeo foi viral na rede. Como curiosidade, en Suecia un exemplar é entregado a todo o estudiantado de 16 anos.

[\[https://www.youtube.com/watch?v=hg3umXU_qWc\]](https://www.youtube.com/watch?v=hg3umXU_qWc)

E en base a esta idea, facémonos a seguinte pregunta: cal vén sendo a situación das mulleres na arquitectura? Tivo a evolución do movemento feminista un impacto no desenvolvemento da disciplina? E para poder dar resposta, compe partir dunha reflexión inicial en relación á periodización da historia da arquitectura occidental.

Ao igual que sucede coa historia universal, a periodización da historia da arquitectura occidental é unha narrativa, unha construción social en base a acordos maioritarios que establecen o sistema de coñecemento “normativo”, pero que non deixa de ser un discurso creado que trata de organizar o mundo dunha determinada maneira. A crítica feminista leva décadas apuntando que este sistema de construción da realidade falla en precisión ao atender á consideración de feitos históricos que teñen como principal protagonista exclusivamente ao home occidental; isto é, as súas accións, eventos claves ou o impacto diferenciado das transformacións sociais sobre eles.

Un bo exemplo sería na Revolución Francesa a *Declaración dos Dereitos do Home e do Cidadán* en 1789, un fito que é considerado de vital importancia e que marca nada menos que o paso da Idade Moderna a Idade Contemporánea. Sen embargo e, contrariamente ao que se pensa, esta declaración non era universal: excluía a totalidade das mulleres e ás persoas escravizadas, máis da metade da poboación do momento. A relevancia deste feito histórico polo tanto debería ser ao menos posta en cuestión e a crítica incorporada.

Deste xeito, nun relato cronolóxico moi simplificado da historia da arquitectura occidental organizada en Idades e etapas atoparíamos a (1) Idade Antiga (clasicismo grecorromano, ata a caída do Imperio Romano), a (2) Idade Media (estilos románico e gótico, ata 1492 data do inicio da colonización de América), a (3) Idade Moderna (arquitectura renacentista, manierista e barroca) e o Neoclasicismo no contexto da Revolución Francesa que como vimos marcará o paso á (2) Idade Contemporánea, a partir da cal xorde a Revolución Industrial e os novos materiais (ferro, vidro...). Dáse inicio así á arquitectura do século XIX: os historicismos, a arquitectura do ferro, a aparición dos edificios en altura e a Escola de Chicago, os movementos organicistas de fin de século e modernismos, para pasar ás Vangardas artísticas de comezos do século XX e a ruptura que representou o Movemento Moderno e o funcionalismo e, finalmente a arquitectura posmoderna a partir da década dos setenta.

Sen embargo, se decidimos facer este mesmo percorrido poñendo o foco na situación das mulleres no seu contexto social atopamos escenarios moi diferentes. Podemos falar dunha primeira etapa anterior á Ilustración de (1) *protofeminismo* ou feminismo premoderno, unha segunda fase ou (2) *primeira onda feminista* na Ilustración na que se inaugura a vindicación de igualdade, unha terceira fase ou (3) *segunda onda* co movemento sufragista como principal protagonista e unha cuarta fase ou (4) *terceira onda* a partir da segunda metade do século XX de expansión da teoría, e que explicaremos de seguido.

Mulleres e arquitectura na etapa anterior á Ilustración

Na etapa anterior á Ilustración a situación das mulleres estaba baseada en relacións de desigualdade intensamente arraigadas en teorías bioloxistas que dende a antiga Grecia eran a norma establecida: xa o dicía Aristóteles en *A Política* no século IV a.C.: “o macho é superior e a femia inferior, por natureza, un goberna e outra e gobernada, e este principio de necesidade esténdese a toda a humanidade”. A inferioridade estaba, pois, adscrita ás mulleres “por natureza”.

Polo tanto, no Antigo Réxime as mulleres estaban sometidas ao poder masculino na unidade familiar (pais, irmáns ou maridos), a súa autonomía era negada, e a violencia contra as mulleres non só non cuestionada senón tamén xustificada. A educación era moi minoritaria, estando reservada para as clases altas (nobres ou relixiosas), e a aínda así tratábase dunha alfabetización baseada na segregación e diferenciación sexual: a tradición relixiosa e esfera doméstica, poñendo en valor atributos como a obediencia, a abnegación ou o sometemento.

A obra La Perfecta Casada escrita por Fray Luis de León no século XVI en España desenvolve os atributos “ideais” das mulleres e reforza o seu exclusivo rol como nais e esposas. A transcendencia desta obra é clave ata ben entrado o século XX, fai non moito estes conceptos aínda estaba vixentes no noso contexto con importantes consecuencias: ao mesmo tempo que se adscribe ás mulleres á esfera doméstica se convirte en motivo de censura moral as súas inquedanzas intelectuais ou vontade de acceso á esfera pública, o espazo do poder.

Se ben nesta fase aínda non podemos atopar unha clara vindicación de igualdade, tense denominado como feminismo premoderno ou protofeminismo os memoriais de agravios e queixas de mulleres documentadas. Tamén, en 1405 aparecería a obra precursora de Christine de Pizan *La Ciudad de las Damas* na que cuestiona a inferioridade das mulleres e rebate argumentos misóxinos da época en contra das súas lexítimas demandas.

Neste contexto en Italia a partir do século XV nace o Renacemento, estendéndose por Europa ao longo do século XVI. Este feito supón o comezo da Idade Moderna e a ruptura coa Idade Media. O motivo é a transformación dunha nova cosmovisión do mundo que volve fixarse na Grecia clásica: o home e non deus, pasa a estar no centro. Sen embargo, esta doutrina do antropocentrismo tería un marcado nesgo androcéntrico: non sería o ser humano, senón exclusivamente aquilo *masculino* o que ten carácter universal.

Sería ademais durante o Renacemento que nace a figura moderna dos profesionais da arquitectura, o artista que proxecta e se diferencia do mestre de obras do medievo, grazas á invención da perspectiva. Difúndense tamén a teoría da arquitectura da que hoxe bebemos e proliferan moitos outros escritos que verían a luz entre o *Quattrocento* e o *Cinquecento*, e que aínda hoxe son estudados en numerosas escolas de arquitectura máis de cinco séculos despois.

O nesgo androcéntrico do antropocentrismo do Renacemento e a súa ampla influencia vese graficamente no canon ideal ou regra das proporcións “humanas”. O Home de Vitrubio de Leonardo da Vinci arredor do 1485 e o Modulor do célebre arquitecto do Movemento Moderno Le Corbusier do ano 1946, sistematizan a medida á que adaptar á arquitectura: o masculino segue sendo cinco séculos despois o canon “universal” da norma humana.

Neste tempo as mulleres estaban pois excluídas da práctica e teoría da arquitectura. Sen embargo e excepcionalmente, algunhas mulleres aristócratas con acceso á cultura, recursos económicos, certa autonomía e propiedades exerceron a disciplina.

Do mesmo xeito que o nome de Christine de Pizan chegou ata os nosos días como pioneira escritora, tamén sabemos que houbo mulleres exercendo a arquitectura do renacemento en Europa. En Inglaterra sobre todo, **Bess de Hardwick** (c.1527-1608) promoveu e dirixiu tres importantes obras da arquitectura isabelina (mansións de Chatsworth, Hardwick Hall e Oldcotes); **Anne Cliford** (1590-1676) deseñou monumentos funerarios, reconstruí infraestruturas e concibiú edificios, ou en Italia **Plautilla Bricci** (1616) proxectou e edificou xunto ao seu irmán quen tamén era arquitecto entre elas a Villa Benedetti, hoxe desaparecida.

*O castelo das Damas de Chenonceau no río Loira en Francia, conta cunha singular historia relacionadas con mulleres que o construíron e habitaron. Foi construído maiormente por **Katherine Briçonnet** (1494–1526) mentres o seu marido Thomas Bohier batallaba entre os anos 1513 e 1517. Na actualidade é un enclave turístico de moita importancia, declarado Patrimonio da Humanidade.*

Estas mulleres non deixan de ser excepcións nunha época na que eran excluídas do desenvolvemento da arquitectura. Mais o anecdótico non resta importancia ao feito de ser pioneiras da arquitectura en Europa.

Mulleres e arquitectura na primeira onda feminista

Con posterioridade ao Renacemento, a Ilustración no século XVIII marcará a última etapa da Idade Moderna en occidente, mais durante o Século das Luces as mulleres seguiron sometidas á escuridade. A súa situación non se ve modificada pese ao debate racionalista, no que influentes filósofos como Rosseau argumentaron a natureza da muller como ser inferior sen capacidade de raciocinio e, en consecuencia, a súa non posible pertenza á cidadanía. Finalmente, a *Declaración dos Dereitos do Home e do Cidadán* durante a Revolución Francesa de 1789 e a pretendida “universalidade” do lema “liberté, égalité, fraternité”, non incluíría a todas as mulleres e persoas escravizadas, máis da metade da poboación do momento.

Sen embargo, a ilustración si propiciaría un maior número de excepcións no acceso á educación dalgunhas mulleres nobres e burguesas, que participaban nos debates intelectuais que tiñan lugar nos salóns parisinos, espazos de encontro intelectual e de educación non formal. Nacerían así as precursoras ilustradas, iniciando a súa lexitima demanda de plena cidadanía e igualdade: dereitos xurídicos e civís, poñendo especial énfase na demanda ao dereito á educación.

Este pensamento foi reflexado en pioneiras obras do momento que sinalan o inicio da primeira onda do feminismo: a publicación da “Declaración dos Dereitos da Muller e da Cidadá” en 1791 de Olympe de Gouges en Francia e da coñecida obra “Vindicación dos dereitos da Muller” en 1792 en Inglaterra, por Mary Wollstonecraft.

Por outra banda, o movemento cultural e político ilustrado tamén tería a súa manifestación na arquitectura. O Neoclasicismo foi a resposta á complexidade do Manierismo, Barroco e Rococó na que derivou a etapa anterior, na procura da pureza e universalidade das artes baixo a luz da razón.

*A influínte obra de Eugène Delacroix, *A liberade guiando ao pobo*, pintado en 1830 e conservado no Museo del Louvre de París, amosa unha venus clásica representando a Francia guiando a un “pobo” de revolucionarios burgueses e de clase obreira formado por homes exclusivamente.*

Será precisamente en Francia e Inglaterra, países ilustrados, onde atopamos a maioría de mulleres que exerceron a arquitectura que nos chegaron: en Ramsgate, **Mary Townley** (1753-1839) proxectou varias obras entre elas a recoñecida Townley House en 1792 que foi lugar de debate ilustrado; en Wreay, **Sarah Losh** (1785-1853) promoveu edificacións relixiosas, entre outras.

La Ronde en Devon, é unha famosa vivenda de 16 lados ideada e construída polas primas Jane Parminter (1750-1811) e Mary Parminter (1767-1849) inspirada polas súas viaxes por Europa. Conta ademais cunha historia épica xa que foi legada logo da súa morte especificamente ás mulleres solteiras da familia, como forma simbólica de preservar a liberdade da muller. En 200 anos só tivo un propietario home. Hoxe está aberta ao público.

Atopamos pois que nesta etapa ao igual que na anterior, non se produciron significativos avances na situación da muller na arquitectura: continúa tratándose de excepcións á norma, mulleres inmersas no mundo cultural ou formadas en longas viaxes, con recursos económicos propios cos que poder promover os seus propios deseños nas súas terras.

Mulleres e arquitectura na segunda onda do feminismo

Negada a cidadanía na Revolución Francesa, o movemento sufraxista continuará a loita inaugurada polas mulleres ilustradas no século XVIII en Francia e en Inglaterra. Dende mediados do século XIX en Estados Unidos e Reino Unido xorde este movemento social organizado e de carácter internacional.

O sufraxismo entendía o dereito a voto como medio para obtención de dereitos educativos e laborais para as mulleres, e de feito provocou melloras na escolarización. Aínda así, a educación das mulleres seguía a estar baseada na diferenciación sexual.

A popular película Mary Poppins do ano 1964 está baseada en Londres no ano 1910. Nela atopamos dúas personaxes singulares: a Señora Banks é unha empedernida sufraxista e a propia Mary Poppins é unha muller traballadora, independente e libre. Sen dúbida dúas mulleres transgresoras dos roles tradicionais da época.

Neste século asistimos ao definitivo auxe das transformacións económicas, o desenvolvemento do capitalismo e Revolución Industrial. Como vimos, na arquitectura os novos materiais (ferro, vidro...) dan paso á arquitectura do século XIX: os historicismos (arquitectura ecléctica, neogótica, etc.), a arquitectura do ferro, a aparición dos edificios en altura e a Escola de Chicago, os movementos organicistas de fin de século Arts & Crafts e os modernismos (Art Nouveau, Secesión vienesa, Modernismo Catalán...), para pasar ás Vanguardas artísticas de comezos do século XX (Art Decó, Expresionismo, Futurismo, Neoplasticismo, Constructivismo...) e a ruptura que representou o Movemento Moderno e o funcionalismo, representado por escolas como a Bauhaus.

En concreto o Movemento Moderno impulsado a través dos CIAM (Congresos Internacionais de Arquitectura) promoverá o desenvolvemento do Estilo Internacional, unha nova linguaxe arquitectónica na que a vivenda pasa a ser unha *máquina de habitar* e a *forma segue a función*.. ideas baseadas nos preceptos dos grandes mestres, un grupo selecto de arquitectos, os máis influentes do século XX, de diferentes nacionalidades e bagaxes mais, casualidade ou non, todos de xénero masculino.

Mais as mulleres xa comezan a ser arquitectas neste período, formadas como aprendices ou accedendo, non sen dificultades, ao sistema universitario. Os avances da segunda onda propiciaron que a partir do século XIX, mulleres pioneiras comezaran a traballar como arquitectas ou deseñadoras de interiores no contexto dos movementos historicistas e sobre todo, a partir das vangardas nos anos '20. Sen embargo, a desigualdade continuaba: as profesionais que tal ousaban estaban relegadas a un segundo plano, contidas en cargos de menor xerarquía ou importancia, ou concentrando a súa labor en tarefas consideradas máis propiamente femininas vinculadas á esfera doméstica tal como o deseño de interiores, obxectos ou mobiliario.

A partir das primeiras graduadas en países pioneiros no movemento de mulleres como Inglaterra e Estados Unidos ou Finlandia, as mulleres foron avanzando na profesión e puidemos contar con recoñecidas arquitectas como **Eileen Gray** (1898-1976) cuxa vivenda E.1027 de 1929 representa un fito no Movemento Moderno, ou **Charlotte Perriand** (1903-1999) quen desenvolveu o seu talento á sombra de Le Corbusier, a quen se lle atribúen moitos dos seus deseños de mobiliario.

*A austríaca **Margarete Schütte-Lihotzky** (1897-2000) é outra recoñecida pioneira que traballou como arquitecta e planificadora de xeito continuo ata a súa vellez, sempre dende o compromiso social e na procura de idear solucións que combatesen o que ela entendía como a escravitude das mulleres. En 1927 ideou a Cociña de Frankfurt, precursora das cociñas modernas cun sistema modular empotrado e un deseño de fácil limpeza.*

Mais que pasaba mentres tanto no estado español? Aquí as primeiras arquitectas nacerían ao amparo da II República, grazas á súa lexislación encamiñada á igualdade de dereitos políticos e civís, tamén en materia educativa. A primeira muller titulada no noso país, en xuño de 1936 xusto antes do golpe de estado, foi **Matilde Ucelay Maortúa** (1912-2008) quen foi recoñecida en 2004 el Premio Nacional de Arquitectura.

*Nese tempo, entre as escasas mulleres que había en Madrid estudando arquitectura había unha galega determinada, **Rita Fernández Queimadelos** (1912-200) nada nunha aldea de A Cañiza en Pontevedra e apoiada na súa empresa pola súa avoa. O título non o obtería ata despois de finalizada a guerra en 1941. Nunha imaxe do álbum do Consello da Cultura Galega vémolos cos seus compañeiros de clase en 1935, homes na súa totalidade.*

Posteriormente, o Franquismo supuxo un retroceso nas liberdades adquiridas e unha volta das mulleres á esfera doméstica e ao ámbito privado. De novo o anxo do fogar, a máis alta encarnación da virtude e a moral cristiá.

ArquitectAs na terceira onda do feminismo

Algo similar sucede co fin da II Guerra Mundial en occidente ao promoverse a reafirmación cultural da volta das mulleres ao fogar. Xorde entón a partir da segunda metade do século XX a contestación que marcaría a terceira onda do feminismo e que darían lugar a expansión do feminismo filosófico.

En 1949 a filósofa Simone de Beauvoir publica a súa transcendental obra *O segundo sexo* en Francia, dando un salto teórico e adiantando o revolucionario concepto de xénero. A autora afirma como «non se nace muller, chégase a selo», evidenciando que a desigualdade non ven definida por natureza, é socialmente construída, transmítese a través da educación e, polo tanto, é susceptible de ser modificada. Pódese deconstruír.

Mentres tanto na arquitectura, en resposta a austeridade do Movemento Moderno a arquitectura posmoderna entra en escena a partir da década dos '70. Supón a volta ás referencias ornamentais e estilísticas, á complexidade, manifestándose a través do deconstructivismo, o expresionismo estrutural, *high tech*, etc.

E é precisamente a partir do último terzo do século XX cando a presenza das mulleres nas escolas de arquitectura dos países occidentais comeza a xeneralizarse (o cal non quere dicir que sexa igualitaria), mais a desigualdade herdada sigue imperando. Agora fanse máis evidentes os obstáculos estruturais que coartan o progreso da muller: a segregación horizontal (elas son máis asalariadas, eles máis profesionais liberais considerado de maior prestixio), a segregación vertical ou teito de cristal e chan pegañento (dificultades no

acceso aos postos de poder), maiores taxas de abandono da profesión, invisibilidade da contribución das mulleres e non recoñecemento, etc.

A arquitecta posmoderna Denise Scott Brown (1931) é co-autora do famoso ensaio Aprendendo de Las Vegas (1972). O seu compañeiro Robert Venturi recibiu o Pritzker en 1991, ela continúa pendente de recoñecemento. En 1989 escribiu o artigo «Room at the Top? Sexism and the Star System in Architecture» no que explica como a maioría das mulleres profesionais poden contar historias de horror sobre a discriminación que sofren nas súas carreiras, entre elas a ela por exemplo apartala á hora de sacar unha foto ou comunicarlle que engadir o seu nome á portada do libro ía en prexuízo do deseño da mesma.

O coñecido caso de Denise Scott Brown sérvenos para dar visibilidade a unha realidade xeneralizada, histórica e inxusta que veñen sufrindo as arquitectas ao longo dos séculos, e que nalgúns casos aínda estamos a tempo de remediar.

Diso trata a xornada *Pascuala Campos de Michelena, as arquitecturas da vida*, de recoñecer a vital aportación dunha pioneira da arquitectura na Galiza que comezou a desenvolver a súa profesión no contexto da posmodernidade. De nós depende que non quede aquí.

Que sexa a primeira de moitas outras arquitectas na historia do país.